

Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A török mondakörnek a földrajzi nevekben megőrzött nyomaival foglalkozva (l. erről részletesebben Szabó 2008/a: 19–77; 167–73) azt tapasztaltam, hogy a hódoltság korához fűződő mondák, emlékek nagy számban maradtak fenn. Az utóbbi évtizedekben napvilágot látott megyei és járási földrajzinév-kiadványok egy része is erről tanúskodik. A különböző helynévkötetek áttekintésekor feltűnő volt számomra, hogy a legtöbb ilyen bel- és külterületi elnevezés a *Somogy megye földrajzi nevei* című kiadványban (a továbbiakban: SMFN.) található. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a török mondakör helynevekben fennmaradt típusait egy külön közleményben is publikáljam (2008/b: 86–93). Mivel a SMFN. alapján végzett anyaggyűjtéskor több olyan földrajzi nevet találtam, amelyben a népi emlékezet hozzávetőleg István király trónra lépéséig visszanyúló idők és a török hódoltság utáni évszázadok jelentős eseményeit, a magyar történelem kiemelkedő személyiségeinek tetteit egyaránt megőrizte, ezért arra gondoltam, hogy ezeket az elnevezéseket is fontos és hasznos lenne közléteni. Vizsgálódásaimat – a földrajzi nevekhez kapcsolódó népi emlékezesek, mondák időbeliségét tekintve – nagyjából a 10. század végétől a 19. század közepéig terjesztettem ki.

2. A helyneveknek a különböző tudományokban való felhasználhatóságát már nagyon régen fölismerték. Hogy ez a néprajzosok figyelmét sem kerülte el, azt jól jelzi például Balassa Iván következő megállapítása is: „a magyar néprajztudomány kialakulásának kezdeti korszakától kezdve a legnagyobb kutatók munkásságukban a földrajzi neveket gyakran hasznosították” (1978: 175). Király Lajos pedig, aki nemcsak a nyelvjárások kutatásában ért el figyelemre méltó eredményeket, hanem több megye, járás helyneveinek közzétételében és különböző szempontú feldolgozásában is, egyik kiadványában például a Somogy megyei betyármondákat vizsgálta (2002: 189–94). Egy másik tanulmánykötetében pedig – szintén a SMFN. anyagát felhasználva – követendő példát mutatott a helynevek néprajzi szempontú vizsgálatára, és emellett értékes eredményekkel gazdagította a névtudomány különféle részterületeit is (2003: 96–142).

A SMFN.-ben – más megyék földrajzinév-kiadványaival összevetve – sok olyan helynevet találunk, amelynek vallatóra fogása különféle tudományágak szempontjából is figyelemre méltó lehet. Így például a névtudomány és a településtörténet összefüggésére utalnak a foglalkozást jelentő köznevekre visszavezethető helységnevek, amelyeknek keletkezését, előfordulását Heckenast Gusztáv nagy alaposással, igen eredményesen vizsgálta (1970). Ilyen helységnevek például a következők: 103. **Nagyszakácsi**: *Szakácsi* : *Nagyszakácsi* [...] A hagyomány szerint valamikor régen a királyi szakácsai laktak itt. – **Zselickisfalud**: 182/124. *Márcadó* : *Márcadó-pusztá*. Még az Árpád-korban keletkezett; méhészek éltek itt, akik a királynak márcal adóztak. P. szerint 1864-ben 200 lakosa van, húsz évvel azelőtt népesítették be „hamuzsirt égető németekkel” (SMFN. 314, 563).

Lássunk még egy-két példát Király Lajos helynevekre épített kutatásaival összefüggésben. Egykori *cseh* lakosság beköltözésének emlékét őrzi **Kálmánca** községből például a következő külterületi név: 237/77. *Csehi-dűlő*. A hagyomány szerint Kálmán király csehei itt telepedtek le (SMFN.

788). Egykori rác lakosokra utal **Miklósi** helynévanyagából a következő adat: 70/61. *Rác-csapás*. A hagyomány szerint a környéken rácok laktak (SMFN. 240). Ezekkel és más népek (pl. besenyő, német, tót) elnevezésével kapcsolatban pedig azt állapítja meg, hogy Somogyban is „[e]lég gyakran találkozzunk olyan helynevekkel, amelyek a magyarság közé települt idegen népelemek emlékét örökítették meg. A nem magyar nyelvűek települését, ha azok elszórtan, egymagukban helyezkedtek el a magyarlakta területen, egyszerűen csak az illető nép nevével jelölték meg” (Király 2003: 101).

3. A földrajzi nevekben megőrzött mondák, történetek túlnyomó többsége tartalma szerint viszonylag jól meghatározható kategóriákba csoportosítható. Csekélyebb hányadukat viszont – egyrészt az elnevezéshez fűződő népi magyarázat hiányos volta, másrészt tartalmilag nagyon eltérő (pl. más korhoz vagy személyhez kapcsolódó) tárgyköre miatt – igazán nem vagy csak igen nehezen lehet valamelyik mondakörbe besorolni.

Nemegyszer az is előfordul, hogy az egyes helynevekhez olyan népi magyarázat fűződik, amelyhez egyéb esemény is kapcsolódik, és ily módon más mondakörbe is besorolható volna. Ilyenek például a következő adatok: **Balatszemes**: 42/135. *Csala*. [...] Egyesek szerint a törököket, mások szerint Jellasics seregeinek megmaradt részét csalták ide. – **Gamás**: 26/187. *Vérgamás*. Egyesek szerint a törökökkel, mások szerint 1848-ban voltak itt harcok, és nagyon sok vér elfolyt. – **Kaposgyarmat**: 179/34. *Tábor-vőgy*. [...] A hagyomány szerint itt törökök, illetve kurucok táboroztak. – **Taranyi**: 219/342. *Rác-temető*. [...] Egyesek szerint a 48-as szabadságharc idején a közeli csatában meghalt rácokat itt temették el. Mások szerint egy rác favágóra rádült itt a fa és meghalt. A harmadik magyarázat: Egy rác ember olyan fát vágott ki, amelybe a betyárok egy tarisznya ezüst- és aranypénzt rejtettek, és társai agyonverték a pénzért (SMFN. 116, 175, 556, 725).

4. Azt nem tekinthetem feladatomnak, hogy ebben az írásomban a SMFN.-ben lévő összes, a régi korokra, kiemelkedő személyekre vonatkozó mondatípust közzétegyem. Így például a híres emberekhez kapcsolódó emlékezéseket, történéseket és a hozzájuk fűződő mondákat általában kihagytam a példaanyagomból, még abban az esetben is, ha a SMFN.-ben viszonylag sok adatot találunk rájuk. Ilyenek például az *Erzsébet-fák*, *Erzsébet-kert* belterületi nevek, amelyek a szerencsétlen sorsú Erzsébet királyné tiszteletére a hála és szeretet jeleként, miként sokfelé az országban, Somogy megyében is elterjedtek. Ezek – más helynevekhez hasonlóan – hivatalos névként váltak belterületi elnevezéssé, a népi emlékezet azonban – érthető okokból – nem őrzött meg hozzájuk kapcsolódva helyi mondákat.

Arra is jó néhány példát találunk, hogy a magyar irodalom egy-egy jeles képviselőjéhez kapcsolódik monda. Így például Csokonai Vitéz Mihály Somogy megyében töltött éveinek emlékét például a következő helynevekben őrizte meg a néphagyomány: **Csurgó**: 202/74. *Csokonai-pad*. A hagyomány szerint csurgói tanársága idején itt szívesen időzött, verselgetett Csokonai. Ennek emlékére állították fel ezt a díszpadot. – **Kisasszond**: 163/39. *Csikényi-dűlő* [...] Itt egy hatalmas gyertyánfa állt, melynek tövében írta Csokonai *A magánosság*hoz című költeményét (SMFN. 510, 621).

Végül még azt is megemlítem, hogy nem foglalkoztam azokkal a földrajzi nevekkel sem, amelyekben híres somogyi betyárok emléke maradt fenn, ezeket ugyanis – amint már utaltam rá – Király Lajos a SMFN. alapján már bemutatta (2002: 189–94).

Az természetesen gyakran csak igen nehezen bogozzható ki, hogy a magyar kultúrtörténet vagy történelmi múltunk jeles alakjaihoz (például a középkorban élt híres személyiségekhez) vagy az évszázadokkal ezelőtt lezajlott, nagy jelentőségű eseményekhez fűződő emlékezések, különféle mondák a nép ajkán keletkeztek-e, valóban szájhagyomány útján maradtak-e fenn napjainkig. Ezeknek keletkezését a népi emlékezet nemegyszer a török hódoltságig vezeti vissza, ahogy azt például a Somogy megyei *Ságvár* elnevezésével kapcsolatban Király Lajos megállapította: „A ha-

gyomány szerint a községet egy *Ság* nevű basáról és az ő váráról nevezték el. – Gyakori, hogy a népi emlékezet csak a török időkig nyúlik vissza, és minden vármaradványt innen eredeztet. A névtudománya a *Ságvár* helynévre két etimológiát ismer: a *ság* előtag vagy kabar törzsnévből származik, vagy a régi magyar, mára kihalt *ság* 'domb, erdős magaslat' köznévből vezethető le. A -vár utótag egykori erődítményére (itt római kori) utal” (2003: 124). A történeti mondák egy része folklorizációval terjedhetett el, amint azt például Bálint Sándor a szegedi mondahagyománnyal kapcsolatban kifejtette: „Valószínűnek látszik, hogy... a XVIII. század barokk és a XIX. század elejének romantikus történelemszemlélete, a kezdődő népoktatás, az olvasás készsége, a népkönyvek terjedése is hozzásegített egyes mondák folklorizációjához, esetleg az élősza vas gyakorlat fölerősítéséhez és újabb helyi ... változatok kialakulásához” (1980: 491). Ilyennek tartom például a Római Birodalom korának (főképpen dunántúli) helynevekben megőrzött nyelvi emlékeit. Ezekből az alábbiakban néhány példát bemutatok.

Pannónia az időszámítás utáni évszázadoktól kezdődően az 5. századig a Római Birodalom egyik provinciája volt a mai Dunántúlon. Ennek a korszaknak egy-két emléke – különböző, jóval későbbi forrásokból – folklorizációval bekerülhetett elődeink néphagyományába is, és jóval később, sok évszázad múltával néhány földrajzi névben napjainkig megőrződött. A nép ajkán különösen különböző építmények, objektumok (így pl. hidak, utak) nyelvi nyomai és a hozzájuk fűzött magyarázatok maradtak meg szinte napjainkig. Az egyes helynévkötetekben elsősorban a római birodalmi hadiutakra találunk példákat.

A Római Birodalom korában – katonai, védelmi célokból, a birodalom terjeszkedésével összefüggésben – sokfelé építettek utakat. Erről Szentgyörgyi Rudolf a következőket írja: „Műutakat az ókori rómaiak kezdtek építeni, kezdetben csupán a Rómából kiinduló, Itália különböző területeire vezető katonai utakat (*viae militares*), melyek nagyobb létszámú hadsereg gyors helyzetváltoztatását és rendezett vonulását tették lehetővé. E katonai műutak kiépítésénél nem közlekedési és kereskedelmi, hanem stratégiai szempontokat érvényesítettek, s azokat jellemzően építetőkijűkről nevezték el (a legrégebbi a Kr. e. 312-ben épült *via Appia*, építetője *Appius Claudius Caecus* censor). [...] Tartósságukra jellemző, hogy pl. a *via Appia* esetében még kilenc évszázad után (Iustinianus idejében) sem látszottak sem keréknyomok, sem egyéb mélyedések. Később, a birodalom terjedésével jól alapozott, kövezett műutak épültek a provinciákban is. Ezek az utak, éppúgy, mint az itáliaiak, természetesen a közlekedés és a kereskedelem számára is alkalmasak voltak, ennek ellenére az útvonalak kialakításában továbbra is elsősorban stratégiai szempontok érvényesültek (vö. *limesutak*)” (2007: 27).

Az egykori római utak nyelvi nyomaira a Dunántúlról több megyei földrajzinév-kiadványban is találunk adatokat. Ilyek például a következők: **Máriagyúd:** 265/84. *Bálint ut : Római ut.* – A. sz. régi római kocsisút volt. – **Mohács:** 223/709. *A Högy ajján : A Högy alatt : Lancsuki ut : Római ut : Lánscsói ut.* [...] A Dunaszekcső felől jövő egykori római út része, a szájhagyomány szerint (BMFN/II. 483, 708). – **Dunaalmás:** 24/71. *Római-tóttis.* [...] Még a rómaiak építették. 24/90. *Római út.* Még a rómaiak építették a kőbányához. – **Tokod:** 10/146. *Várrom : Római vár.* Az egykori római *Castrum* maradványai (KMFN. 78–9, 135). – **Várdomb:** 104/73. *Római ut.* [...] Úgy tudják, hogy itt vezetett a római hadiút (TMFN. 494). – **Lukácsháza:** 14/62. *Római-domb.* [...] A hagyomány úgy tudja, hogy a római hadiút mellett valamilyen épületmaradvány volt itt. – **Nemescső:** 11/94. *Római ut.* [...] Csak az idősebbek emlékezetében él, úgy tudják, hogy a rómaiak hadiútja volt. – **Rum:** 204/67. *Római-hid.* [...] Római hídnak tartják. Körülbelül 100 méter hosszban párosan levert cölöpök vannak a földben (VAMFN. 72, 78, 504). – **Kővágóórs:** 40/128. *Római-hid.* Állítólag még a rómaiak építették. – **Sümeq:** 11/507. *Római ut.* Volt út. Észak-északnyugati irányba futó 4 méter széles, környezetéből enyhén kiemelkedő, fehér kövektől fénylő útmaradvány. A Marcal-hídtól kezdődően figyelhető meg a *Sophianae–Savaria-út* szakasza (VEMFN/I. 71, 185).

A somogyi helynévkötetben a Római Birodalom korára a következő példák emlékeztetnek:

Kapospula: 148/143. *Római-ut.* A nép szerint egy Balaton felé vezető római út maradványa ez. – **Nagyberény:** 46/52. *Ádándi-határszél.* Római hadi út maradványait találták meg itt. – **Siófok:** 31/210. *Második-dülő : Halomi-dülő.* A hagyomány szerint itt római őrállás volt. 31/212. *Madarasi-tó.* Valamikor a Balatonhoz tartozott, állítólag Julius Caesar hajó kikötője volt itt. – **Zamárdi:** 33/238. *Szántódi-berék.* A hagyomány szerint római út vezetett rajta keresztül a révhez (SMFN. 135, 146, 183, 462).

5. A Somogy megyei helynévkötetben (SMFN.) található mondaszerű magyarázatokból – a teljességre való törekvés szándéka nélkül – alapvetően azokat választottam ki, amelyek a honfoglalást követő évszázadok igen fontos szerepet betöltő királyaihoz és más kiemelkedő történelmi alakokhoz fűződnek, vagy a magyar történelem valamilyen okból különlegesnek számító, kivételes jelentőségűnek tekinthető korszakához kapcsolódnak. Ezeknek a különböző csoportokba sorolható történelmi mondáknak a bemutatásában az időrendet követtem. Azokat a mondákat viszont kihagytam közleményemből, amelyekre elenyészően csekély számú adatot találtam. Így például Nagy Lajos királyhoz kapcsolódóan csupán egy példa fordul elő, ez pedig a következő: **Porrogszentpál** 196/36. *Csurgós-kuti-gödör.* A hagyomány szerint Nagy Lajos király Nápolyba utazásakor itt itatta meg a lovat (SMFN. 606). – Itt említtem meg, hogy az alábbiakban példaként felsorolt helynevek után – a térszínformára és a művelési ágra vonatkozó rövidítéseket elhagyva – a hozzájuk kapcsolódó mondaszerű népi magyarázatot, a helyi hagyományban megőrzött közlést ismertetem.

A történelmi emlékek, mondák főbb típusai a somogyi helynevekben

1. Koppány vezérhez kapcsolódó mondák

A törzsfők és nemzetségfők közül többen is szembeszegültek az államalapítással és a kereszténység felvételével. Köztük a leghíresebb lázadó vezér Koppány volt, aki „az Árpádok közeli rokonaként Géza halála után még a fejedelmi méltóságra is jogot formált. Attól sem rettent vissza a somogyi vezér, hogy fegyvert fogjon a fiatal uralkodó ellen. István azonban az egyháziak és a német lovagok segítségével leverte” (Ungár Mátyás–Szabolcs Ottó 1979: 17). Koppány herceg (népi nevén *Kupa vezér*) jelentőségére, szerepére utal az a körülmény, hogy alakját a népi emlékezet évszázadokon át máig megőrizte. Neve, tettei különösen a somogyi helynevekhez kapcsolódó mondákban maradtak fenn. Ezek a következők:

Andocs: 69/47. *Kü-kut F.* A hagyomány szerint Koppány vezér itt fehér lovat áldozott. – **Bálványos:** 49/20. *Csu-rét.* [...] A hagyomány szerint itt volt az a nagy kő, amely az utolsó bálványimádás emléke; Koppány vezér áldozott itt a pogány istennek. – **Felsőmocsolád:** 111/89. *Kis-Baba.* A monda szerint Koppány alvezérét Babának hívták. Neki volt itt birtoka. – **Háromfa:** 224/218. *Kupa-vár : Kupa-vári-domb.* [...] A hagyomány szerint avar földvár, majd Kupa vezér vára állt itt. Régészeti leletek. – **Karád:** 64/80. *Guba-vár : Kupa-vár.* [...] A hagyomány szerint Kupa nevű török herceg lakott itt. – **Kereki:** 48/79. *Katona-vár : Kupa-vár.* [...] Várrom. Hivatalos neve: Fejérkö vára, műemlék, épült a XIV. században, a XVI. században a török elleni harcok idején felrobbantották. – **Nagyatád:** 217/540. *Kupa-vár* [...] A néphagyomány szerint Kupa vezér földvára volt. – **Nagyecseply:** 56/118. *Guba-vár : Kupa-vár.* [...] A hagyomány szerint Koppánynak, Kupa hercegnek a vára volt. Egyesek szerint középkori kolostor állt itt, amely a török időkben elpusztult. Az 1880-as években gyertyatartót és kardokat találtak itt. – **Somogyvár:** 28/1. *Kupavár.* Középkori várrom falmaradványai. Kupa vezér várának tartják. 28/215. *Szávica* [...] A monda szerint Kupa

vezér erre menekült feleségével egy lovon, s mikor a ló kimerült, a vezér ezt mondta asszonyának: „Száj lë, Vica!” (SMFN. 122, 125, 188, 190, 205, 224, 236, 340, 709, 747).

Király Lajos – jórészt az előzőekben felsorolt példákra is hivatkozva – Koppány nevével összefüggésbe hozható helynevekről a következőket írta: „*Koppány* herceg, népi nevén *Kupa* vezér emléke több földrajzi névben is fennmaradt, a SMFN. hat községben említ *Kupavárat* (Somogyvár, Kereki, Nagycsepely, Karád, Nagyatád és Háromfa határában), természetesen ezek későbbi elnevezések is lehetnek, a történeti és a régészeti kutatások jelenleg csak a somogyvárit tekintik Koppány szálláshelyének. *Törökkoppány* helynévi eredete a *Cupán* személynévvel (1055) és a *Cupán* helynévvel (1138/1329) van összefüggésben, eredeti köznévi jelentése valamilyen török méltóságnév lehetett. A földrajzi nevekben szereplő *Kupa* – véleményem szerint – a régi *Cupán* népetimológiai változatának is felfogható” (2003: 98).

2. Az Árpád-házi királyok mondaköre

a) Szent István királyhoz kapcsolódó mondák

István király neve Somogyban – több megye, különböző tájegységek helyneveitől eltérően – csupán néhány földrajzi névben maradt fenn. Ezek a következők:

Somogyjád: 123/227. *Istfán-domb*. A monda szerint István király pihent meg itt, amikor a pogányokat (Koppányt) üldözte. – **Somogyárd:** 137/153. *Szentkirál*. A monda szerint Szent István is tartózkodott itt. Épületmaradványokat, csontokat találtak. – **Törökkoppány:** 78/66. *Sötét-kerék ajja*. A hagyomány szerint itt nem brekegnek a békák, ugyanis István király megátkozta őket, mert nem hallotta brekegésüktől Koppány bejövetelét (SMFN. 258, 383, 424).

A névtani és a néprajzi kutatások eredményei azt mutatják, hogy első királyunk tisztelete – az *István* keresztnév gyakorisága mellett – a *Szentistván*, *Szentkirály* helységnevek előfordulási számában is megmutatkozik (l. részletesebben pl. Bálint: 1977: II. 211–2; Mező 1996: 92–3). A Szent István király nevéhez kapcsolódó Somogy megyei helységnevekről Király Lajos így összegezte véleményét: „Somogyban két mai település (*Porroszentkirály*, *Rinyaszentkirály*) örzi államalapító királyunk, Szent István nevét. (Csak öt nevezték *Szentkirály* formában, a később élt és később szentté avatott Szent Lászlót már a saját nevének emlegetik.) A somogyi földrajzinév-gyűjtésből további két *Szentkirály* nevű település bukkan elő, az egyik Somogyárd, a másik Kadarkút határában. Mindegyik helynévhez fűződik történeti monda, amely az egykori települést Szent István személyével hozza kapcsolatba. Ezek a helyeken középkori eredetű régészeti leleteket is találtak. Természetesen a levéltári források is bizonyítják a két Árpád-kori település létét” (2003: 104).

b) Szent László királyhoz kapcsolódó mondák

László király nevének, tetteinek megőrzésével kapcsolatban a SMFN.-ben az alábbi példákat találtam:

Porroszentkirály: A hagyomány szerint egyszer erre járt Szent László király, akinek a kocsijából kiesett a kerékszög. Egy zsellér észrevette, és a lyukba szög gyanánt az ujját dugta. A király megkérdezte tőle, hol lakik, de a paraszt nem tudta megmondani, mert nem volt neve a falunak. Mindezek alapján most már elnevezték *Szentkirálynak*. – **Ságvár:** 39/168. *Klastrom-hégy* : *Szent-László-monostor*. [...] A hagyomány szerint régen Szent László tiszteletére épült monostor állt itt. P. szerint még látható az épület fundamentuma, amely állítólag vörösbarátok lakása volt. 1838-ban a hegyet keresztülárkolták, középen egy kutat találtak, amelyből kardokat szedtek ki. Emberi csontok is kerültek elő a környéken. – **Somogyvár:** 28/105. *Szentésica-fórá*s F. A hagyomány szerint Szent László király itt mosta meg a kezét, ezért csodás erőt tulajdonítanak a víznek. – **Szólád:** 47/71. *Gyalogut*. A hagyomány szerint Szent László ezen az úton ment Horvátországba (SMFN. 124, 166–7, 187, 616).

László király népszerűségét, tiszteletét a hozzá fűződő mondák, legendák mellett számos olyan helynév is mutatja, amelynek keletkezése az ő nevével függ össze (az egyes adatokra vö. Bálint 1977: 489–90; Mező 1996: 134–6). Jelentőségét, kultuszának kialakulását, elterjedését Mező András a következőképpen foglalta össze: „Az ő idejében és nyilván kezdeményezésére történtek Magyarországon az első szentté avatások, valószínűleg valamennyi 1083-ban (István király, Imre herceg, és a három mártír: Gellért csanádi püspök, továbbá András-Zoerard és Benedek szkalkai remeték). Az 1092-ben III. Celesztin (Giacinto Bobone) pápa által történt szentté avatása után a kultusza rohamos gyorsasággal bontakozott ki Magyarországon, és töretlenül tartott az egész középkoron át. Ereklýei a haza egymástól távoli pontjain bukkannak fel, legendái nyomán a nép a saját vidékében véli felismerni cselekedeteinek helyszíneit, neki tulajdonítja erdei forrásai gyógyerejét, himnuszok éneklék meg dicsőségét, királyaink záradokolnak el nagyváradi sírjához hatalmuk megerősítését remélve” (1996: 137).

c) IV. Béla királyhoz kapcsolódó mondák

Az Árpád-házi királyok közül IV. Béla is a népszerű uralkodók közé tartozik. Az alakjához, tetteihez kapcsolódó események, történések egy része a tatárjárással függ össze, amint azt az alábbi mondák is mutatják:

Csurgó: 202/101. *Szőkőkut*. Helyén volt a régi *Tüzoltótorony*, amelyet 1965-ben bontottak le. Mellette az 1950-es évek közepéig állt az ún. *Ezéréves tölgy*. Törzsét 8 ember tudta körbefogni. A monda szerint IV. Béla is megpihent alatta, lovát törzséhez kötötte. – **Felsőmocsolád:** 111/36. *Kiráj asztala*. A sík szántóföldből egy körülbelül 15 m átmérőjű halom emelkedik ki. Kardokat, cserepeket találtak itt. A monda szerint IV. Béla járt erre, katonái sapkájukban hordták össze ezt a magaslatot, ahol a király ebédelt. – **Kaposvár:** 149/299. *Béla kiráj útja*. A monda szerint a tatárok elől erre menekült IV. Béla királyunk. – **Somogyacsa:** 75/89. *Kiráj-szállás*. A hagyomány szerint IV. Béla itt állomásozott seregével (SMFN. 251, 339, 470, 622).

Részben IV. Béla királyhoz és a tatárjárás emlékéhez, részben Szent István és Szent László nevéhez fűződik az a monda, illetőleg népi magyarázat, amely **Rinyaszentkirály** községhez kapcsolódik: „Egyesek szerint a tatárok elől a nép az itt elterülő erdőbe menekült, és ezen rejtekhelyen a menekülő IV. Béla király is megpihent. Erről nevezték el a tatárok kivonulása után alapított községet. – Mások szerint Szent István vagy Szent László királyról kapta a nevét” (SMFN. 731).

3. A tatár mondakör

A tatárjárás kegyetlen pusztításainak emléke a magyar néphagyományban mély nyomot hagyott, és ez a földrajzi nevekben is tükröződik, amint azt a következő Somogy megyei példák is mutatják:

Felsőmocsolád: 111/97. *Szigeti-rét*. A rét szigetszerűen kiemelkedő szántóföldet fog közre. A monda szerint a tatárok elől ide menekültek a falusiak. – **Hollád:** 21/71. *Szentgyházi-dűlő*. A hagyomány szerint itt volt a régi község a tatárjárás előtt. – **Kánya:** 62/87. *Bati-farok*. A hagyomány szerint Batu kán földbirtokának széle volt ez a terület. Urnát találtak itt. – **Segesd:** 207/319. *Tatárkut*. Állítólag még a tatárjáráskor ásták. – **Somogyzil:** 122/156. *Szili-Kálla*. P. és az adatközlők szerint itt feküdt a régi község, amelyet a tatárok romboltak le. – **Szentgáloskér:** 120/34. *Vilonyai-legelő*: *Disznólegelő*. A nép szerint itt tatár temető volt. Sok emberi csontot találtak erre. – **Zamárdi:** 33/345. *Tatár-csapás*. [...] Nyiladék az erdőben. A hagyomány szerint ezen az útvonalon törtek rá a tatárok a régi falura. Azért nem ültetik be, hogy emlékeztessen a szomorú eseményre (SMFN. 102–3, 149, 219, 340, 368, 377, 656).

4. A Mátyás-mondakör

Mátyás király a magyar nyelvterületen szinte mindenütt népszerű folklórhős, sőt még a szomszédos népek mondahagyományában is fontos helyet foglal el (l. részletesebben MNL. III. 1980: 532–3). Az eddig megjelent megyei, járási és más földrajzinév-gyűjteményeket átnézve, nagyjából az rajzolódik ki, hogy a Balatontól észak-északkeletre eső területeken (pl. Komárom és Veszprém megyében) – a somogi adatokkal összevetve – több olyan helynév fordul elő, amelyhez Mátyás királlyal kapcsolatos mondaszerű vagy anekdotikus történet fűződik. Így például a Veszprémi járás anyagában **Hárskút**, **Lovas**, **Szentgál** és **Várpalota** földrajzi nevei közül négyhez kapcsolódik Mátyás király alakját őrző mondaszerű emlék (vö. VEMFN/IV. 149, 160, 220, 435), a SMFN.-ben viszont csupán a következő példákat találjuk rá:

Szenna: 171/161. *Mátyás-kut*. A nép szerint Denna Mátyás király birtoka volt. A forrás kávájára rá van írva: „Mátyás király kútja”. – **Szenta:** 203/281. *Mátyás-kut* : *Fehér Mátyás kutja*. [...] A monda szerint Mátyás király itatta meg itt a lovát (SMFN. 536, 634).

5. A török mondakör

A történeti mondák vizsgálata során már régebben fény derült arra, hogy közöttük elég nagy számban fordulnak elő olyanok, amelyek a török hódoltság korához kapcsolódnak, amint arra több néprajzkutató – így például Ferenczi Imre (1965: 243) – is rámutatott. A különböző történelmi időkhez, eseményekhez fűződő mondaszerű magyarázatokra, népi közlésekre a SMFN.-ben adatokat keresve, sok olyan, a török uralomhoz kapcsolódó mondat is találtam, amely korábbi írásaimban (2008a, 2008b) nem szerepel. Ezért gondoltam arra, hogy ezek a földrajzi nevek sem maradhatnak ki dolgozatomból. Az alábbiakban a szóban forgó történeti mondáknak legjellegzetesebb csoportjait, típusait mutatom be, mégpedig majdnem kivétel nélkül olyan példákon, amelyek a korábbi közleményeimben nem szerepelnek.

A) **Harc a törökkel**

A hódoltság korában a magyar csapatok gyakran keveredtek harcba a törökökkel. Ezek az összecsapások nyomot hagyhattak a szóban forgó eseménnyel kapcsolatos település vagy vidék földrajzi neveiben, és így a népi emlékezetben esetenként napjainkig is fennmaradhattak. Erről tanúskodnak például a következő helynevek:

Babócsa: 239/33. *Budai-domb* [...] Az adatközlők szerint a török megszállás idején a budai pasa vezetésével itt tartották gyűléseiket a törökök. – **Balatonőszöd:** 43/29. *Pusztafalu*. [...] A hagyomány szerint a török időkben ide a nádasba menekült a falu lakossága. Az eke néha felvet kő- és házomladékat. – **Bolhó:** 238/32. *Tábor-hej* [...] Az adatközlők szerint törökök táboroztak itt. – **Böhönye:** 110/247. *Székula*. [...] Szép sorban dombok vannak rajta, amelyek a hagyomány szerint a törököké voltak. Itt pusztult el „a török alah”. – **Csoma:** 155/79. *Köröszt*. Fontos tájékoztató pont, már régen állították. Állítólag azt jelzi, hogy a törökök itt jöttek fel a faluba. Vezet ide – a nép szerint – egy alagút is. A monda pedig úgy szól, hogy hétévenként napkeltekor egy aranytehén is mindig itt jelenik meg. – **Gamás:** 26/186. *Szállás-mező*. Állítólag azért, mert itt szálltak meg a törökök. – **Iharosberény:** 192/84. *Emlékmű*. Mesterséges dombnak tartják. Állítólag innen lötték a törökök a pogányszentpéteri klostrot. Az Inkey család milleniumi emlékművet emeltetett ide. – **Istvándi:** 243/84. *Akaszító-domb*. [...] A hagyomány szerint a törökök itt végezték ki foglyaikat. – **Orci:** 143/62. *Török-hagyás*. A Cseri-csapás mellett öt kisebb halom. A néphit szerint elől töltős ágyúk kilövőállása volt, innen lötték láncozott golyóval a falut közelítő „rácokat”. Régészeti leletek. – **Péterhida:** 240/49. *Góric-domb* [...] Az adatközlők szerint az 1500-as években a törökök szálláshelye volt. – **Potony:** 250/21. *Trzókovicá* [...] Az adatközlők szerint magyar jelentése 'török ré-

tek'. A néphagyomány szerint Drávavárkony területén volt a törököknek egy táboruk, lovaikat ezen a területen legeltették. – **Ságvár:** 39/80. *Tömlöc-hégy* [...] P. szerint „hajdan sánccfalakkal Ság várával kapcsolatban állott, melynek földalatti maradványai több helyen még most is láthatók”. A mai hagyomány úgy tudja, hogy tömlöc volt itt, ahol a törökök foglyaikat tartották. Régészeti leletek. – **Somogybükkösd:** 195/48. *Hamuháza*. [...] A hagyomány szerint itt valamikor faházak voltak, de a törökök felgyújtották, és csak a házak hamuja maradt meg. – **Szőkedencs:** 90/40. *Piros-sziget*. Régen a törökidülés alatt ide menekült a község népe. – **Zamárdi:** 33/364. *Szénégető*. A múlt században faszenet égettek itt az uradalom számára. A hagyomány szerint a török időkben a falu népe ide menekült (SMFN. 116, 149, 164, 176, 290, 336, 442, 489, 598, 604, 789, 792, 798, 804–5, 822).

B) Kincsmondák

A néprajzi kutatások szerint az elrejtett kincshez, pénzhez fűződő mondák eléggé nagy része a hódoltság korával hozható kapcsolatba (MNL. III. 1980: 198). Ezt jelzik például a következő földrajzi nevek is:

Berzence: 205/159. *Szélös-tó*. [...] A monda szerint a török hódítás idején itt süllyedt el egy szekér kincs. – **Csurgó:** 202/34. *Aranyász-part*. A hagyomány szerint a török uralom előtt itt település volt. A múlt században állítólag itt aranyat szántottak ki és téglatörmeléket. – **Kapospula:** 148/120. *Kecske-kuti-dűlő*. A monda szerint itt kőcecskét találtak, tele ezüstpénzzel. – **Komlósd:** 241/36. *Nyárvas : Nyárvasi-dűlő*. [...] A hagyomány szerint a török időkben egy fakecskét találtak itt, boronák lenyomására használták. Egyszer egy török kinyitotta, és kiszedte belőle az aranyat. – **Marcali:** 87/166. *Prádër*. [...] A néphagyomány szerint Marcaliban a török vár utolsó kapitánya egy kőoroszlán fejében elrejtette a kincset. 20 év múltán a fiai visszajöttek, és a boronkai út mellett lakó Práter nevű parasztnál szálltak meg. Vacsora közben a kincsről beszélgettek. A törökül tudó paraszt kihallgatta őket, és ellopta előlük a kincset. Ezen vette meg később ezt a területet. – **Tab:** 60/129. *Csaba-domb*. A hagyomány szerint a törökök kivonulásukkor ide hordták kincseiket bivalyos szekérrel. – **Zamárdi:** 33/277. *Arany-kuti-dűlő*. Régebben gémeskút állt a dűlő szélén. Ennek vize „aranyat” ért, mert öntözték vele a rétet. Mások szerint aranykincs volt elrejtve a kútban (SMFN. 147, 214, 281, 462, 619, 642, 800).

C) Harangmondák

A törökök elől célszerű volt nemcsak ékszer és pénzt, hanem más értékeket (így pl. egy-egy település harangját is) elrejtteni (a harangok használatáról, a török megszállás idején történt elrejtésükről l. részletesebben Torma 1997: 275). A megyei és járási helynévkötetekben erre a legtöbb adat Somogyban fordul elő (vö. Szabó 2008a: 43–6), közülük itt csak kettőt említék:

Homokszentgyörgy: 228/13. *Török-kut*. A monda szerint a falu lakói ebben rejtették el a törökök elől a templom harangjait. – **Vése:** 109/26. *Ó temető : Málók*: A régi temető, amelyben van egy régi kút, ahova a török elől két harangot rejtettek el, és még ma is ott vannak (SMFN. 328, 760).

D) Törökökkel kapcsolatos építmények és emléküik megőrződése

A török uralom korától szinte máig fennmaradhatott a helynevekben bizonyos építmények, épületek emléke is, mégpedig nyilvánvalóan olyanoké, amelyek nemcsak az oszmán-török és más (pl. bosnyák, szerb) nyelvű katonai csapatok számára voltak fontosak, hanem valamilyen okból adódóan az őket kíséző, különböző foglalkozású rétegek (pl. kézművesek, kereskedők, hivatalnokok, mohamedán hitoktatók) számára is. Ezeket az ott vagy a közelben lakó magyar lakosság is ismerhette, és anyanyelvén vagy ritkábban a törökből átvett kölcsönszóval nevezte meg, és nemegyszer valamilyen hozzájuk kapcsolódó mondaszerű népi magyarázattal együtt évszázadokon át napjainkig is megőrizte. Ilyen típusú földrajzi név különösen sok van, ezért ezeket az alábbiakban különféle alcsoportokba mutatom be.

Aszerint, hogy ezekben a helynevekben milyen konkrét objektumok alkotják az elnevezés alapját, több típust is megkülönböztethetünk.

a) Alagút, lyuk, pince, vaskapu

Bárdudvarnok: 166/150. *Török-pince*. A századforduló táján állítólag két török lovast láttak a Vársár-völgybe menni, akik térképen jegyeztettek. A szembékiek azt gondolták, hogy itt kincs van elásva, ekkor ásták ezt a körülbelül 30 méter hosszú alagútszerű pincét. – **Inke:** 190/150. *Gágás-domb*. A néphit szerint a törökök a szomszédban levő vár irányába alagutat építettek. – **Nyim:** 44/51. *Vaskapu* : *Vaskapui-út* : *Mél-út*. 44/52. *Vaskapui-kijáró*. Útrészlet. Egyesek szerint a törökök idején vaskapu állt itt, ezen át vezetett az út a *Kási-várhoz*. – **Osztópán:** 116/33. *Török-lik*. A partoldalba vágott pincészerű üreg. – **Patca:** 177/15. *Csipány* : *Szép-vögy*. A néphit szerint a török időkben ezen a területen alagút húzódott végig. – **Som:** 45/33. *Vaskapu*. A hagyomány szerint a török időben itt kapu volt. – **Szorosad:** 77/40. *Vaskapu*. [...] A hagyomány szerint a törököknek volt itt egy vasból készült kapujuk. – **Zákány:** 200/51. *Török-pince*. A hagyomány szerint a törökök építették, de nem lehet idősebb 150 évesnél (SMFN. 178, 180, 256, 354, 518, 550, 592, 614).

b) Földhányás, domb, halom, temető

Balatszemes 42/59. *Sapka-domb*. Domb a temető közepén. A hagyomány szerint a törökök egyik vezérük temetése alkalmával a sapkájukkal hordták össze. – **Drávavárkony:** 249/60. *Temetői-dűlő*. [...] A hagyomány szerint a törökök építettek itt egy őrdombot, amelyet később temetőnek használtak. – **Fonó:** 144/47. *Nagy-halom*. Magányosan álló, valószínűleg mesterséges halom. A hagyomány „törökhagyásnak” tartja. – **Kálmánca:** 237/97. *Kustos-domb* : *Látó-domb*. [...] A falu határának legmagasabb pontja. Nemesi őrhely. Innen figyelték a törököt. – **Segesd:** 207/42. *Várdomb* : *Hadnagy-domb* : *Henézi-domb*. A Várdomb oldalában lakott egy huszárhadnagy. Ma a Henézi család lakik itt. A hagyomány szerint itt volt a törökök temetkezési helye Segesden. Az 1927-es ásátások tömegsírokat tártak fel. P. szerint a Várdomb helyén „most kolostor van, sáncái jól kivehetők”. – **Somogytárnóca:** 242/44. *Török-domb*. [...] Ásás közben régebben koponyákat találtak itt. A nép szerint régi török temető volt. – **Zala:** 59/38. *Halom*. A hagyomány szerint a törökök hordták össze, és a vezérek temetkezési helye lehetett (SMFN. 174, 210, 444, 651–2, 788, 802, 820).

c) Fürdő, kút

Csurgó: 202/53. *Pas-kut* : *Basa-kut*. A kutat 1600 táján Ibrahim pasa építtette, az itt már meglévő forrás megásatásával. – **Törökkoppány:** 78/131. *Török-kut*. A hagyomány szerint égetett agyagcsöveken vezették innen a vizet a faluba a török fürdőhöz (SMFN. 259, 619).

d) Templom

Órtilos: 199/14. *Szenháromsági-dűlő*. A monda szerint itt állt a Szent Trinitász-székesegyház. Ez előtt volt a jugoszláviai Légrádban látható mintegy hétszáz éves Szenháromság-szobor, amely a török idők után került el innét. – **Somogytúr:** 12/79. *Török-templom*. Romos épületmaradványok, amelyeket a nép török időkbeli való templomromnak tart (SMFN. 78, 611).

e) Vár, erődítmény

Inke: 190/162. *Allig-vár* : *Ali-vár*. A monda szerint a török időben Ali vára volt. – **Nagybajom:** 145/126. *Vas-ut*. [...] A monda szerint itt a törököknek valamilyen erődítményük volt. Erdőstéskor ágyúgolyókat, lópatkóvasat, korszókat találtak. Az út két oldalán mély árok van. – **Ordacsehi:** 4/65. *Szarda-vár* : *Zarda-vár*. A néphit szerint a török időkben egy Szarda vagy Zarda nevű vitéznek volt itt vára. – **Somogyfajsz:** 99/60. *Vári-sűrű*. Egy Fajsz nevű török bégnek volt itt vára. – **Somogysonyi:** 101/30. *Vár-hel*. [...] A hagyomány szerint itt a törökök egy várat építettek. – **Somogy-szob:** 211/285. *Mise-domb*. E helyen régen templom állott, amely – a néphagyomány szerint –

a törökdlülés idején pusztult el. – **Somogyvár:** 28/93. *Véliga*. Déli részében állítólag török vár állott valamikor (SMFN. 60, 124, 306, 310, 447, 592, 675).

E) A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A törökdlülés Magyarország népességének óriási vérvesztéséget okozott, anyagi és szellemi kultúrájában fölbecsülhetetlen károkat idézett elő. A százötven évig tartó török uralom idején kisebb-nagyobb falvak sora szűnt meg, bizonyos országrészekben pedig szinte járásnyi területek néptelenedtek el. Ezeknek a hajdani helységeknek a neve azonban nemcsak írásos forrásokban (pl. oklevelekben, küllönféle összeírásokban) maradt fenn, hanem a népi emlékezetben is (vö. Szabó 2008a: 72–3; 2008b: 90). A SMFN.-nek újbóli áttekintésekor további példákat találtam az olyan földrajzi nevekre, amelyek a hódoltság korában elpusztult településekre utalnak. Ezek a következők:

Balatonújlak: 17/77. *Köves-dülő*. Falmaradványokat találtak. A hagyomány szerint a török idők előtt itt állt a falu. – **Bálványos:** 49/58. *Csege : Aranylábú-Csege*. P. szerint „ez valamikor falu volt, és Aranylábú Csegének nevezetett. A templom omladéka még sok évtizeden keresztül látható volt.” A mai hagyomány szerint is itt volt a régi falu központja. Egy nagy templomról is beszélnek, amelyet a törökök romboltak le. – **Csurgó:** 202/411. *Pusztá : Méhes*. [...] A hagyomány szerint a török hódítás előtt itt volt Sarkad. Innen menekült a lakosság a mai Csurgó és Alsóközvetlen szomszédságába. – **Felsőmocsolád:** 111/150. *Pusztaszentégyház*. A hagyomány szerint itt volt az első település Mucsola néven. A törökök pusztították el. Csiszolt kőbaltát, II. Endre korabeli pénzt találtak itt. – **Iharosberény:** 192/153. *Régi-temetői-dülő*. [...] P. szerint ezen a helyen volt a *Berény* község, és a lakosság a török elől költözött a mai faluba. – **Rinyaszentkirály:** 221/62. *Szenmihál : Szenmiháli-pusztá*. [...] Régen (P. szerint fél évszázada) falu volt. Egyesek szerint a török idők előtt itt volt a község *Szentmihály* néven, és a török után költöztek át a mai helyre. Sok téglát találtak, ásatások is voltak itt. – **Rinyaujnép:** 231/65. *Könyeked*. [...] Az adatközlők szerint egy körülbelül 400 fős község volt itt régen, melyet a törökök pusztítottak el. – **Somogybükkösd:** 195/64. *Döbörcse*. A hagyomány szerint itt egy mezőváros állt, de a törökök elpusztították. – **Zics:** 65/48. *Templom-dülő*. [...] A hagyomány szerint Zics község eredeti helye. A török dlülésig itt templom volt (SMFN. 91, 190–1, 227, 342, 598, 604, 627–8, 732–3, 774).

6. A kuruc mondák, Rákóczi-mondakör

A kuruc mondák a Rákóczi-szabadságharc eseményeihez, hőseihez fűződnek, mégpedig főképpen Rákóczi Ferenchez és gyakran olyan helyekhez, amelyek a néphagyomány szerint valamilyen módon a fejedelemhez vagy híres vezéreinek (pl. Esze Tamásnak, Vak Bottyánnak) csatáihoz, tetteihez kapcsolódnak (l. részletesebben MNL. III. 1980: 361). Ezt jelzik – igaz, csupán egy-két földrajzi névben – az alábbi példák is:

Igal: 114/20. *Nagy-jegenye*. Három egybeforrott jegenyefa volt itt. A monda szerint 1706-ban Vak Bottyán három vitézét temették alája. 114/30. *Kálvária*. A nép szerint ide temették el az 1706-os igali kuruc–labanc csata halottait. – **Szólósgyörök:** 11/107. *Nagy-tögyfa*. Kétszáz éves körüli tögyfa, amelyet a néphit szerint Rákóczi Ferenc ültetett (SMFN. 76, 350).

Ferenczi Imre kutatásait (1960) figyelembe véve és az eddig napvilágot látott földrajzinévkiaadványok alapján magam is csak megerősíteni tudom a *Magyar néprajzi lexikon* következő megállapítását: „A kuruc mondák az ország ÉK-i részén bontakoznak ki gazdagon, de más tájainkon is élnek, eleveenségükkel, változataik bőségével csak a Mátyás király és Kossuth Lajos alakja köré szövődött epika veheti fel a versenyt” (MNL. III. 1980: 361).

7. Az 1848–49-es szabadságharc emléke

Az 1848–49-es szabadságharc „emlékének egy része folklorizálódott, [...] nagyobb része műfajilag nehezen meghatározható, kötetlen elbeszélések formájában él a szó hagyományban. A legtöbb monda és emlékezés *Kossuth Lajos* alakját övezi” (MNL. IV. 1981: 519). A SMFN.-ben a következő példák tartoznak ide:

Istvándi: 243/111. *Szállás-tó : Pap-szállás-tó.* [...] A falu lakóinak ősi búvóhelye. Utoljára 1848 szeptemberében menekültek ide Jellasics seregei elől. – **Juta:** 142/112. *Göráb : Görábi-domb.* Az 1848-as szabadságharc bukása után itt végezték ki Nagy János kántortanítót, amiért felolvasta a Kossuth-kiáltványt. – **Kálmánca:** 237/83. *Rác-egrös.* [...] A hagyomány szerint Jellasics seregéből lemaradt egy csapat, amely hosszabb ideig itt táborozott. – **Karád:** 64/257. *Rácok hidja.* A hagyomány szerint 1848-ban ennél a hídnál tartották vissza a karádiak a rácokat. – **Kisbárapáti:** 73/57. *Rácok hidja.* A hagyomány szerint itt szorították vissza a rác csapatokat 1848-ban. – **Nemeskísfalud:** 108/23. *Gesztönyefa.* Óriási, több száz éves gesztenyefa. Mikor Jellasics serege erre vonult, a falu népe a gesztenyefa alól nézte a vonuló katonaságot. – **Siófok** 31/169. *Kölesföd.* [...] A hagyomány szerint 1848-ban itt gyülekezett a Jellasics által szétvert magyar huszárok egy része, és innen indultak tovább Pákozd felé. – **Somogyzil:** 122/183. *Közép-major.* [...] Az öregek szerint a major déli részén 12 nyárfa állott, annak emlékeként, hogy Bálint őrmester itt rontott neki tizenkettőmagával Jellasics hadainak. A vitézeket ide temették el. – **Zamárdi:** 33/154. *Szent János képe.* A hagyomány szerint Jellasics emberei itt sütöttek ökröt, amikor Pákozd felé vonultak (SMFN. 134, 145, 226, 244, 327, 378, 440, 788, 805).

Amint a fenti adatokból kiviláglik, a somogyi néphagyomány az 1848–49-es szabadságharc emlékét elsősorban a Jellasics csapataival vívott helyi összecsapások történéseit, eseményeit őrízte meg.

A vizsgálat néhány tanulsága

A bemutatott földrajzi nevekhez kapcsolódó, népünk múltjának jelentős eseményeivel és kiemelkedő alakjaival összefüggő mondaszerű magyarázatok, emléktörödékek összeállításával és vázlatos elemzésével, amely a néprajztudománynak a történeti mondák közzétételéhez és sok szempontú vizsgálatához viszonyítva csak szerény hozzájárulás lehet, remélhetőleg sikerült fölhívnom a néprajzos kollégák figyelmét arra, hogy a magyar nyelvterület nagy részét felölölő földrajz névkönyvek mondahagyományunk további kutatásának is forrásai vagy legalábbis kiindulópontjai lehetnek. Az egyes helynevekkel kapcsolatos mondaszerű magyarázatokat, népi közléseket természetesen megfelelő kritikával kell fogadni, ahogy ez a SMFN.-nek bevezető részében is olvasható: „A gyűjtő, ellenőrző, közzétevő és a szerkesztők a nevek magyarázatára vonatkozó véleményüket nem közlik. A kiadványban a gyűjtők az adatközlőknek olykor tárgyilagos felvilágosításait, helytörténeti magyarázatait, máskor pedig népetimológiáit, mondáit, egyéb folklór jellegű közleményeit nyújtják. E magyarázó szövegek azonban csak tartalmilag népiesek, megfogalmazásuk legtöbbször a gyűjtőtől vagy az ellenőrzőtől származik. E népi magyarázatok és olykor történelmi adatok valóságértékéért sem a közzétevők, sem a szerkesztők felelősséget nem vállalnak” (SMFN. 13). A Somogy megyei helynévkötet munkálataihoz kapcsolódó szakmai megbeszéléseken, tanácskozásokon egyébként nemegyszer felmerült, hogy hasznos és fontos lenne, ha a különböző földrajzi nevekhez fűződő, tömören összefoglalt népi közlések figyelembevételével a néprajzos szakemberek további gyűjtéseket végeznének. Ezt a lehetőség, teendő néhány évvel később a Vas megye földrajzi nevei című kiadványnak *A névanyag közzététele* fejezetében már határozottabban is megfogalmazódott: „Kétségtelen, hogy a néphagyományoknak, népi magyarázatoknak van valamelyes reális alapjuk, melyek egyenkénti megvizsgálása a jövőendő tuda-

mányos kutatás feladata lesz, akárcsak a földrajzi pontokhoz kötődő mondák és más folklór jellegű adatok teljesebb értékű összegyűjtése, amikhez gyűjtőlapjaink adatai jó kiindulási alapul szolgálnak (VAMFN. 14–5). Mindehhez csupán azt szeretném hozzáfűzni, hogy az említett lehetőségnek a megvalósítása – tudtommal legalábbis – elmaradt. S mivel a megyei, a járási és más földrajzinévkiadványok megjelenése óta több mint egy emberöltő telt el, nagyot változott a világ, és az a legidősebb nemzedék, amelyik a 20. század utolsó évtizedeiben élt, és még többé-kevésbé jól emlékezett a régi hagyományokra, sajnos ma már nincs köztünk. Azért még napjainkban sem teljesen reménytelen mondaszerű elbeszélések, történetek gyűjtése néhány elzárta vidéken, főképpen pedig egyes határon túli tájegységeken, hagyományörző településeken.

Nyilvánvalóan több oka is van annak, hogy a SMFN.-ben sok olyan földrajzi nevet találunk, amelyben, ha még annyira röviden, utalásszerűen is, a sok száz évvel ezelőtti korok (történelmi események és jeles személyiségek) emléke szinte máig, a legutóbbi évtizedekig is megőrződött. Azt állapíthatjuk meg, hogy a somogyi földrajzi nevekhez általában több és szerteágazóbb folklórjellegű közlés kapcsolódik, mint más vidékek esetében. Ebben bizonyára közrejátszik az a körülmény is, hogy Somogy megyében relatíve kisebb mértékű népmozgások, betelepülések zajlottak le, mint például Baranya és Tolna megyében vagy a Duna–Tisza közén. Somogyország népessége – Külső-Somogy kivételével, ahová nagyrészt a hódoltság idején elpusztult magyar falvakba délszláv népcsoportok és német telepések költöztek be – még a török megszállás során is többnyire a lakóhelyén maradt, esetenként a települést körülvevő kisebb-nagyobb erdőségeken vagy például a Kis-Balaton környéki berkekben és mocsarak közötti szigeteken húzódtott meg (vö. Király 2003: 21, 24), és így jelenlétének folytonossága nemigen szakadt meg. Minden bizonnyal ezzel is összefügg, hogy a hódoltság előtti évszázadoknak például a kiemelkedő szerepet betöltő Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással kapcsolatos különféle eseményeket, fontosabb történéseket az itteni lakosság apáról fiúra tovább tudta hagyományozni.

SZAKIRODALOM

- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinévkutatás újabb eredményei. *A Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei*, 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I–II. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Bálint Sándor 1980. *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- BMFN/I–II. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. Pesti János. Pécs, 1982.
- Ferenczi Imre 1960. Rákóczi alakja az abaúji-zempléni néphagyományban. *Ethnographia* 71: 389–436.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar megye mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1979. Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökökről és tatárokról. *Néprajz és Nyelvtudomány XXII–XXXIII*. Szeged, 181–224.
- Heckenast Gusztáv 1970. *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Budapest.
- Király Lajos 2002. „Híres betyár vagyok...”. *A betyár alakja a somogyi népköltészetben*. Somogy Megyei Honismereti Egyesület. Kaposvár.
- Király Lajos 2003. *Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban (Cikkek, tanulmányok)*. Örökség Kaposi Könyvtár 24. Kaposvár Megyei jogú Város Közgyűlése, Kaposvár.
- KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK 169. Budapest, 1985.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MNL. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. Papp László és Végh József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

- Szabó József 2008a. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2008b. A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 132: 86–93.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007. A Keszthőlcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Torma István 1997. Harangos-kút. (A kútba rejtett harangok mondája helyneveinkben). In: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc, 274–84.
- Ungár Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története. (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.
- VAMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. Balogh Lajos és Végh József. Szombathely, 1982.
- VEMFN/I. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. Budapest, 1982.
- VEMFN/IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária. MNyTK. 194. Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Memories of old times in the geographical names of Somogy County

Collecting historical legends has a long tradition in ethnography. The 1960s saw the publications of numerous collections of geographical names of counties and districts, which can also be used as sources for research. Based on *Somogy megye földrajzi nevei* (Geographic names of Somogy County), a volume rich in legend-like folklore texts, this paper assembles the legends of important events and outstanding personalities of Hungarian history from the end of the 10th century to the middle of the 19th century.

Keywords: legends, Árpád dynasty, Tartar invasion, King Matthias, Turkish rule, the age of the Kuruc, 1848/49 Hungarian Revolution and War of Independence.